

У Святої Софії

Мирослав Капій

– Спомин? Ну так, та ще й який спомин! Здається, до суду віку не забути мені його, хоч скільки їх, цих споминів, виринає в моїй уяві, як нагадаєш ці, здається, недавні часи з-перед двадцяти літ, коди в Україні ревіли наші гармати.

Якимсь немовби кошмарним привидом здаються ці часи, що усім своїм тягарем вагоніли над нашими душами, цим "учора" перед яким не було ніякого "завтра", а як і було, то страшнішим видавалося за оте "вчора!"

Карасевич замовк і задумливо дивився проти себе. Його слова падали у вечірній сутінок і немов губилися у ньому.

Сиділи втрійку. Три приятелі, з дитячих літ, яких доля то роз'єднувала, то зводила разом, і нагадувала минуле. Сірий вечір огортав хату, а в такі хвилини думки снуються стежками давно минулих літ і повертаються споминами пережитого. Часом у такі, тихі вечори, вирине в уяві мелодія позабутої пісні, що мов порвана ниточка насотується знову, та доторкаючись незримих струн душі, вдаряючи тихо по них, вичаровує ними симфонію минулого позабутого давно... Кажуть, що в такі тихі вечори в душі поета родиться пісня, а в душах мрійників оформлюються задуми, великі й маленькі іскорки полум'ям великого вогню вибухають!..

І сьогодні, такий же нерозгаданий настрій тихого вечора огортав Степанюкову кімнату, куди, як звичайно, заходили Карасевич і Подолинський на товариську гутірку.

Степанюк підвівся з канали, підійшов до вікна, відхилив ще більше фіранку й важкою ногою вернувся на своє місце. Подолинський крутив папіроску й мовчки підсунув пушку з тютюном Карасевичеві, що все ще задумо вдивлявся проти себе.

– Так, так, спомин!.. – відозвався знов Карасевич. – Що ж, слухайте, розкажу! Було це в тих лютневих днях, коли то знову, вдруге, сунула зі сходу московська орда на нашу землю, коли знову курився тамерланський шлях, полишаючи тільки згарища, кров і сльози за собою. Коли знову довелося нам покидати нашу столицю, залишаючи її безборонну на поталу наїзника, що з червоним прапором у руках ніс нам загибель і неволю, котрій куди й рівнятися навіть до неволі Фараонів!

Вже три дні били московські гармати на Київ ген з-за Дніпра, деś від Дарниці, засипаючи місто важкими гранатами. Три дні вже косила смерть його останніх оборонців: галицький вартовий курінь, що охороняв відступаючі на захід частини й вдержував останні стійки, які розкинені були по місті.

Ще не народився маляр, що змалював би усю трагічну велич цієї руїни нашої столиці, що її несла московська орда, не народився ще поет, що виспівав би цей псалом розпуки, що виривався з грудей її оборонців...

Йшло з димом добро, що віками цілими збиралося невсипущою працею наших прашурів, руйнувалися святині, які вони будували, щоб у хвилинах смутку й радощів розраду у них знайти – гинув наш Київ, як колись давно, вісім століть тому, коли також

зі Сходу сунула орда, прадіди наїзників сьогоднішніх...

Вже відійшли останні евакуаційні ешелони з головного двірця на захід, вже покинули місто останні частини охоронного корпусу, що відступали по Кадетському шосе...

Наш курінь останнім залишився, щоби, стягнувши розкинені по місті стійки, відійти із приходом ночі й, прямуючи по Кадетському шосе, десь біля Жулян сполучитися з відступаючими частинами.

Я дістав приказ стягнути наші стійки, що розкинені були в районі Володимирської вулиці та Софійського майдану, розглянути положення на Бібіковському бульварі й, діждавшись ночі на старокиївській дільниці, що недалеко Софійського Собору, приєднатися до відступаючих українських відділів. Я рушив Володимирською долиною, збираючи по дорозі січових стрільців, що тут і там були на стійках, головню на перехресті вулиць та біля знатніших будинків, стоячи оце вже другий день без зміни у голоді, на морозі, тримаючи в закостенілих руках кріси.

Зі мною йшов десятник Балагурак з пробоевої сотні та двоє стрільців. Окрім крісів, мали ми в руках і за поясом наготові гранати, щоб на випадок нападу можна було боронитися, бо небезпечно вже було показуватися на вулицях, хоча місто, здавалось, мовби вимерло. Рідко де стрічалася відчинена брама, рідко де видко було перехожого, хоч вже від учора снували по місті гуртки озброєних людей з опасками на раменах, з закарлюченими носами й обличчями типових жуликів, як їх там називають, які поки що нас не зачіпали. Була це свого роду міліція, що самочинно виринула на київських вулицях, нібито для вдержання порядку, хоч ніхто його не заколючував, здебільша молоді жидки з галицького базару та всяка босячня, що в такі переломові для міста хвили вилазить зі своїх нір, використовуючи нагоду до грабунку.

Йшли ми оттак Володимирською вулицею, стягаючи стійки й прислухаючись до тріскоту стрілен, що розривалися в різних сторонах міста. Часами доводилося хоронитися в брамах і переждати кілька хвилин, бо над Володимирською розривалися шрапнелі, засипаючи, мов горохом, дахи камениць та замерзлі пішоходи.

Важкі думки огорнули мою душу. Я помітив, що й кожний із моїх стрільців ішов з похнюпленою головою, мовчки ступаючи по обмерзлих хідниках.

Ще так недавно, здається, вчора, спішили на Софійський майдан юрби святочно прибраних людей, а з кожного дому маяли жовто-блакитні прапори, а сонце всміхалося весело своїм промінням. Ще, здається, тремтять у повітрі оклики "слава" над Софійським майданом, летять смушеві шапки угору, а над цим морем голів, прапорів, знамен, мов громом, рокотять величні слова: "од нині і до віку будеш вільна й неподільна!"

І ввижалися мені ті розсміяні веселі обличчя, які усією душею раділи з того, що Господь дозволив їм діждатися тієї хвилини, яка раз на століття тільки з'являється, а якої даремне покоління цілі очікували та із розпукою в серці лягали в могилу... Мов крізь імлу ввижався мені полк запорожців, що на баских конях вихором понісся таки тією Володимирською вулицею, тільки шликами маяли вгорі, тільки стукіт копит о

вуличне каміння слався за ними й зливався з рефреном їхньої пісні дзвінкої в одно ціле...

Думалося мені...[]І виринали перед очами моєї душі картини за картинами, що на них історія

землі нашої свій зміст нестертий розмальовувала. Та мало із них було таких, що на них із почуттям радості спинитися можна, а більш за все смутком проймає вони, жахом одчайним розпачі повним...

І в мозок впивалася думка, болюче питання: Чому? Завіщо? Чим гірші ми за інших? Чому для світу ближчі такі ось руді ірландські п'яниці й вірменські шахраї, чому дорожча для світу одна сльоза їхня за море сліз наших, чому до стогону за обірваним пейзажем якогось паразита цілий світ прислухується зі схвилюванням від обурення віддихом, а на крик мордованих сотень тисяч синів талановитої нації ніхто навіть словом не озветься?!

Чому на рятунок різних свинопасів півсвіту повстало, а чому жодне слово протесту не зірвалося тоді, коли дикуни зі степів надволжанських десятками розстрілювали синів мого народу – голодом їх заморювали на їхній таки землі?! А ось і тепер...

Чи хто хоч словом озвався із того синедріону, що там над Сеною радив над долею світу, одним одніським словом, не кажу протесту, а тільки таким буденним словом спочування, що не коштує нічого, не допоможе й не пошкодить нікому, що отут на загибель мого народу суне орда, дика й жорстока, що пощади не знає, й хоч братом слов'янським іменує себе, але тавро улусів і кінського поту не зникло ще з її морд калмицьких. Чому? Чому?

Чим гірше слово наше, що в ньому "і сила й м'якість і потуга"? Чим гірша пісня наша, що рівної їй немає, яка красою піднебних висот досягає? Чим гірші сини й доні народу мого, що з диких піль і степу безкрайого своєю працею цвітучу країну вчинили, в якій садки вишневі з ланами золотої пшениці чергуються?

Бунтувала душа моя і не мала відповіді на це настирливе питання. А над Києвом рвалися московські гранати й орали нашу святу землю... І здавалося, що кожний тріск, кожний гук московської гранати громом промовляє до сумління синів землі нашої грізним: збудися!.. Збудися і бий московську наволоч, що твою землю руйнує, безчестить твої святині, соромить твоїх матерів і сестер твоїх, грабує добро твоє, топче те, що найсвятіше в тебе, з лиця землі стерти тебе хоче!..

Збудися і бий, чим можеш, чим маєш, скільки сили в тебе, рви, кусай, – бо знай, що ніхто, ніхто не допоможе тобі, ніхто не стане за тебе, ніхто не скривиться із жалю за тобою...

І вчувалися в отому тріскоті пострілів гірка іронія, насміх гіркий над всіма тими сподіваннями, надіями нашими на братерське революційне єднання, самовизначення народів, апел до культури, поклик на право до життя, відклик до думки культурного світу!..

Ми йшли далі Володимирською й наближалися до Софійського майдану, де коло Старокиївської дільниці стояла наша стійка зі скорострілом.

Була, може, четверта година пополудні, та зимою день короткий і скоро сутеніє. Щораз важче було йти, бо вже поодинокі крісові кулі дзижчали понад вулицею – хто й звідки стріляв, не можна було розпізнати.

Ми підходили до Старокиївської дільниці. Тут довідався я, що вже перед полуднем місцева босячня, радіючи з того, що наближаються большевики, намагалася здобути дільницю, та скоростріл відбив наступ.

– Так, хлопці, – сказав я до стрільців, – звідсіля важко буде видобутися. Треба буде поодинокі, в певних відступах пробиватися попід доми, та якось дамо собі раду.

Залишалося ще простежити, що діється на Бібіковському бульварі. Це завдання треба було виконати самому.

Отже, стійки зі скорострілом я вирішив відправити, нехай бічними вуличками відступають на Кадетське шосе, а потім ще з яку годину прослідити по Бібіковському бульварі та його поперечницях, а відтак десь на опівніч встигнути до Жулян, де мала бути збірка всіх, якщо доведеться щасливо видістатись звідсіля!

– Слухайте, Балагурак, – звернувся я до десятника, – заберіть хлопців та скоростріл і відступайте до Кадетського шосе. Я обійду ще Бібіковський бульвар та наздогоню вас. За мене не бійтеся, буду берегтися. А уважайте! Не йти гурмою, а держатися здебільше мурів, тепер пройти можна. А гранати наготові. На передмістях уважайте! Поодинокі перескакувати. Хай вас Бог береже!

– Приказ, пане поручнику! Видобудемось, коби тільки перейти головні вулиці, на передмістях ніхто не чіпатиме. Це тільки тут жидівня така відважна! – Йдіть з Богом, хлопці! – сказав я і довгу хвилину дивився услід, як вони

пробігали гусаком Софійський майдан і один за одним зникали в бічній вуличці, що вела на захід.

Я залишився сам. Ніяково було, та що ж – приказ! В думках укладав собі плян, як мені

пробратись на Бібіковський бульвар, і почав йти, стараючись якомога скоріше видобутися з майдану. Проти мене маєстатично знімався Собор святої Софії та пам'ятник гетьмана Хмельницького. У вечірньому сутінку гордо рисувався на фоні неба профіль софійської дзвіниці, довгі тіні лягли від церковних бань по білому снігу, що вкривав майдан.

Свята Софія!.. Віки цілі проходили біля неї, радощі й смутки землі нашої ділила вона, все найкраще, найзнатніше, що видала земля наша, горнулося під її омофором...

Може, ще тремтять в закалубинах її мурів тремтливі слова молитов та

зітхань, що заносили їх перед її престолом князі наші та воїни, в похід вибираючись, може, ще відгомін пісень переможних та гомін литаврів, що ним стрічали після походу Великого Богдана, блукає по аркадах її каплиць, відбиваючись об "стіну нерушиму"...

Може, ще часом у ніч глуху, як темінь вкриє землю і сон на вії зможені налягає, стрясає мурами її виття Джінгіс-ханових орд, а в золоті бань її майне відблиском сяєво палаючих теремів прадідів наших – майне і згасне...

І мимохіть, несвідомо, спрямувалися мої кроки у той бік, де розхилені ворота дзвіниці давали перехід на церковну ограду. А так! Треба вступити до святої Софії, майнуло в моїх думках. Може, ніколи в життю не доведеться вже тут побувати, може, це востаннє вже мої очі любуються її красою. І схоронитись треба було, бо саме в ту хвилину розірвалася над софійський майданом шрапнеля, а кулі заторохтіли по даху митрополичої палати.

А далі друга й третя. Я прискорив ходу. І завтра злочинна рука московського большевика сягне по те золото, яке

віками цілими прадіди наші складали в пошані Богові землі нашої, погасить вогонь цей, що його запалили предки наші на Його хвалу...

І може, завтра сколихне цим храмом зойк мордованих слуг Його, може, замість фіміяму закуриться ватра наїзника, що сушитиме біля неї свої смердючі валянки...

Я почував, як серце моє здавив біль... Саме тоді десь недалеко від церкви, на протилежній вулиці, пролунав вибух гранати, а за ним наступні. Голосний гомін відбився об церковні мури і довгу хвилину стрясав ними.

"Мабуть, перекинули обстріл на Софійський майдан, - думалось мені. - І як тепер видістатися відсіля?"

Та в цю мить - якась тінь майнула по церковній долівці... Від правої стіни, що поринала у сутінку, відділилася якась постать та попрямувала повільно до мене. Я здивовано вдивився у неї. То був монах у клобуці з довгою, сивою бородою. Якимось дивно, маєстатично ступала ця постать і по хвилі спинилася біля мене. Я побачив лагідне, привітне лице, що якимось не гармоніювало з сивою бородою, і чорні очі, що вдивлялися в мене. Довга ряса вкривала струнку статі, що дивно відрізнялася чимсь від звичайних постатей православних монахів та батюшок. Коли б не борода, то сміло могла б його постать скидатися на якогось єзуїтського патера, чи якогось іншого західно— європейського священика.

Хвилину вдивлявся він у мене, а відтак озвався тихо: - Встань та ходи за мною!

І я, мов у сні, не надумуючись, пішов. Саме в цій хвилині знову пролунали вибухи стрілів. Я мав вражіння, що ворог б'є як попало, більш на те, щоб ширити паніку й дезорієнтувати противника, аніж аби влучити намічену ціль.

- Чуєш? - озвався монах. - Та я проведу тебе, не лякайся! Я мовчки йшов, ступаючи тихо за ним, а він крізь бокові двері в іконостасі повів мене за вівтар до нерушимої стіни. Дивно мерехтіла у слабкому світлі лампади мозаїкова постать Богоматері. Йшов якийсь блиск від неї, сумовито вдивлялися її очі у сутінь просторого храму. Може, так само колись, сотні літ тому, дивилися ці очі, як татарська орда, зруйнувавши заборолу, ввірвалася до храму й мордувала галицьких лицарів короля Данила, воєводи Дмитра,

оборонців нашої столиці й цього храму. Мій поводитар повернувся до заглиблення у правій стіні за вівтарем, взяв зі

столика лампу, наповнену олією, засвітив та підійшов до непорушної стіни. Тут підняв лампу високо вгору так, що світло її огортало велику частину мозаїки й почав

пильно приглядатися мерехтливим камінчикам. Відтак правицею натиснув один із них. Я стежив за ним мовчки. Та нараз тихо, без шелесту, усунулась частина стіни, а за нею показався коридор чи якась велика прогалина.

– Ходи за мною, – кинув мені монах і ввійшов у коридор, вузький та доволі високий. Кілька сходів вело вниз, а далі була вже гладка дошка. – Не лякайся нічого. Я виведу тебе. Крізь двері на вулицю не виберешся, там стріляють тепер!

Ми пішли. Напереді монах з лямпою в руці, а я за ним. Минаючи останній схід, я оглянувся. Тихо, без шелесту засувалася за нами стіна так, що за хвилину не можна було розпізнати, чи був у ній який перехід. Ми знаходилися у вузькому, підземному коридорі, що губився у теміні, куди не проникало світло лампи. Я мав вражіння, що ми то спускаємося, то піднімаємося. Часами коридор завертав убік, а то здавалося, що ідемо у протилежному напрямку. У сірому, почорнілому від старості мурі були місцями доволі великі заглибини, щось як у катакомбах в Зальцбурзі.

Як довго йшли ми – не знаю. Я втратив відчуття часу чи, може, одноманітність цього підземелля спричинила, що я не в силі сказати, чи був це ще вечір, чи ніч уже вгорнула землю. Час до часу коридор вривався, перед нами виринала сіра стіна. Тоді мій поводитар знову підносив лампу і натискав якесь місце в мурі, й стіна, мов зачарована, без шелесту усувалася набік, пропускаючи нас у коридор, що далі провадив у підземелля. Коли ми раз підходили до одної такої поперечної стіни, в мене забилося серце і дрож стрясла цілим тілом. Бо в слабому світлі лампи, що на кілька кроків ледве прояснювала темінь, яка виринала проти нас, закріпився я постать, що, спершись плечима о стіну, загороджувала нам дорогу. Ступивши кілька кроків ближче, побачив я, що це кістяк, який із сатанинською посмішкою на вищирених зубах вдивлявся у нас порожніми ямами, в яких колись були очі.

– Нічого, це печеніг, що пробрався сюди в часи Святослава, – сказав

монах, не повертаючи до мене голови, немов би не хотів бачити остраху на моєму лиці й не бажав мене засоромити...

Ми пішли далі. І знову біля однієї стіни побачив я нову постать, яка, куняючи на долівці,

робила враження богомільного прочанина, вкритого лахміттям! – А це жидовин, що в часи Хмельницького вспів аж так далеко зайти сюди! Цей був проворніший за печеніга. Їжу узяв і зброю зі собою. Та й це йому не допомогло, – сказав монах, вказуючи на останки глечика й заржавілий ятаган. – О, свята Софія вміє добре зберігати свою тайну, не дозволить нікому непокликаному безкарно вдиратися у її святая святих! Якось різко пролунали оті слова мого поводитара у вузькому підземеллі й,

глухим відгомоном відбиваючись од стіни, котилися в безвісті коридора. Спочатку я старався згадати ці всі переходи, числив ці закрути й перепони та відтак дав спокій, все одно, думав, нічого з цього не вийде! Врешті решт мав вражіння, яке чогось не покидало мене, що ми цілий час крутимось на одному місці, що ми, якщо не знаходимося під самою церквою святої Софії, то недалеко відійшли від неї. То знову траплялися місця, де наш коридор вривався, а перед нами виринало кілька нових гирл

підземелля. Монах вибирав одно з них, і ми йшли далі, щоб за якийсь час знову опинитися на такому розпутті.

- Вже недалеко, - сказав монах, помітивши, що я втомився й ледве волочу ноги.

І ще одне явище кидалося мені в очі. Я впродовж нашої дороги зауважив, що в коридорі було доволі чисте повітря, хоча снувався він у безконечність. Отже, і за це подбали невідомі будівничі. Зазвичай у таких підземеллях буває таке попсоване повітря, що й дихнути важко, а нераз доводиться ледве з життям видістатися з них. Та тут чиясь розумна голова подумала й про це!

Я ішов мовчки й цілий час не відзивався й словом, хоч безліч думок ворухилося в моїй голові, а кожна кінчалася запитом: "Куди веде мене той монах?"

Я добре придивлявся йому, наскільки це можливо було в блідавому світлі невеличкої лямпи. Що вражало мене, то це дивна еластична хода й стрункість його постаті, що якимось не гармоніювала з сивою бородою.

- От, ми вже й на місці, - сказав він, коли дорогу нам перепинила нова стіна. Знову підняв лямпу, натиснув мур, й знову тихо, без шелесту, відсунувся мур набік, відкриваючи перед нами широку чотирикутну кімнату, до якої вхід закривала штора.

Ми увійшли й опинилися в просторій залі, освітленій великою лампою старовинної форми, що звисала зі стелі. Праворуч, посеред стіни звисала ще одна штора, закриваючи, мабуть, вхід до якоїсь дальшої кімнати. Я став

роззиратися. Обстановка кімнати скидалася на таку, яка стрічається по старовинних

замках, все, на чому спинилися мої очі, носило сліди глибокої старовини, яку можна побачити сьогодні хіба тільки за вітринами музейних залів. І зброя, розвішана по стінах, і портрети, і широкий дубовий стіл посередині, і старовинний килим на долівці, і тапчан у кутку, вкритий грубою ведмежою шкурою - все те носило на собі сліди глибокої старовини! Усе це далеке й чуже було тим гранатам і шрапнелям, що в тій хвилині розривалися над Софійським майданом. Все те, і ця обстановка, і цей монах, і ця довга мандрівка по підземеллі видавалися мені якимсь таким несамоовитим маревом, що я питав себе, чи це не сон часом зморив мене у старокиївській дільниці й розстеляє переді мною міражі давно минулих літ.

Та ні! Я мимоволі, несвідомо, прикусив уста. Заболіло! Знак, що я не марю у сні, що це все не видіння.

Мовчки розглядаюся далі. Наліво від входу, в кутку, стояв невеличкий столик, на якому лежала розгорнена грубезна книга в шкур'яній оправі, з золотими клямрами по боках, як це буває на прадавніх євангеліях. На середній стіні проти входу висів великий щит, критий блакитною емаллю, що блистіла в промінцях лямпи, а на ньому виднівся золотий тризуб. Праворуч на стіні висів портрет на повен зріст якогось старця з довгою сивою бородою, із задуманими очима, що, мов живі, вдивлялися в нас. Одягнений був старець у довгу хламиду, сп'яту блискучою аграфою на правому рамені. Рука старця сперта була на головище топора дивної форми й вигляду. Попід стінами тут і там стояли дебелі скрині. Подібні стрічаються часом у притворах старих церков, у яких

ховають церковну утвар. В одному кутку спостеріг я сперту об стіну старовинну зброю, панцир із шоломом та покинуту на долівці рогатину.

- Спочинь, козаче! - озвався монах лагідним голосом, відсуваючи одне з крісел біля столу. - Ти втомився, а нас жде ще далека дорога, якщо хочеш безпечно видобутися із того пекла, що його зготували нашому Києву большевицькі наїзники! Ти з галицької частини, як бачу! Так! Бачив ваших стрільчиків-галичан, як одчайдушно потраплять боротися в обороні рідної землі. Ще минулого року бачив, коли орди Муравйова руйнували наш Київ. Спочинь, вояче!

Я сів на крісло й схилив сумно голову. Щойно тепер почав усвідомлювати собі цю незavidну долю, яка ждала мене й усіх нас - ізгоїв із нашої столиці, яку полишали ми на поталу нашому відвічному ворогові.

"Попід чужими плотами тинятиметеся й чужі гонитимуть вас від своїх порогів", - гомоніло боляче в моїх думках. І я нагадав, що ціла наша історія - це історія народу-вигнанця, який блукає на рідній, не своїй землі, гнаний чужинцями, що загарбали цю землю...

- Засумував... - озвався по хвилині монах. - Так, так, велика смута сповила нашу землю, ще важча, може, від тієї, яка колись, перед віками налягла на нашу країну. Бо грядуть дні, дні важкого випробовування для народу нашого! Грядуть дні, в яких брат повстане на брата, син батька рідного відцурається, найлютішого ворога приятелем своїм називатиме. Йдуть дні важкі, прокляті дні для нашої землі!.. А ця земля, що медом і молоком спливала, полин гіркий тільки родитиме для тих, що в поті чола свого каратимуться на ній... Тільки пси голодні витимуть на згарищах, де колись хатки біленькі, сади вишневі пишалися... Тінями примерклими не зі світу цього зватимуться сини цієї землі квітучої.

- А ти, може, й не усвідомлюєш собі, - продовжив чернець, - де знаходишся тепер, козаче? То знай, що отут ноги твої торкаються найсвятішого місця, "святая святих" землі нашої... Тут, над нами, де тепер здійсмається свята Софія, пишалася колись каплиця Перуна, найбільша святість нашої землі в давні часи!.. А перед ним, ще геть давно, в цих давно померклих часах, про які не згадує вже ніяка історія нашого народу, стояла святиня Сонця, якому поклонялися і яку збудували колишні володарі нашої країни, чиє знамено, - тут чернець вказав на щит із тризубом, - стало знаменом нашої землі, прадідів наших і цілого народу нашого...

Принесли вони його із собою з далекої землі, що процвітала колись серед моря широкого, де сонце клониться на захід... Та про це ця книга розказала би більше, - сказав чернець, показуючи рукою на золотоковану книгу на бічному столику.

- Так, козаче, святе оце місце багатьом уже перед тобою давало охорону в скрутній хвилині! Тут, в оцій саме обителі, скривався колись Аскольд, коли печеніги облягали його в Києві! Тут воевода Дмитро збирав на раду своїх ратників, стаючи на бій із ордами Джінгіс-хана. Тут скривався Хмельницький і кріпив свого духа перед тією великою хвилиною, заки підняв наш нарід до визвольної боротьби... Й не одному ще синові нашої землі доведеться тут шукати притулку у важких хвилинах, бо лягли тіні на

нашу землю довгої ночі неволі...

- Та й вона минеться, - говорив чернець своїм натхненним голосом, - минеться, козаче, як усе минає на цьому світі, і добро, і лихо!.. І знову встане ясне сонечко з-за Дніпра, і знов золотитиме лани пшениці й садки вишневі, і з піснями веселими стрічатиме його наш нарід, що тоді знатиме вже ціну волі, окупленої морем сліз і крові, що спливають тепер по нашій батьківщині. Бо довгий ще шлях судилося верстати нашому народові в мандрівці віків... Та ходімо вже, козаче, якщо хочеш наздогнати свої частини. Ще добрий шмат дороги, заки вернешся до своїх...

Я піднявся. Чернець взяв лампу і повів мене в коридор. Переступаючи

пори́г, кинув я ще раз оком на підземну кімнату і мій погляд спинився на блискучому тризубі, що відбивався від блакитного поля щита. "Це знамено наших прадідів, під яким вони колись у бої ходили, - думалося мені. - Це й наш теперішній знак, що виведе нас з неволі на волю. Він стане сполучником далекого "вчора" із близьким "сьогодні". Знак прадідів наших..."

І знову вела дорога підземним коридором із його численними закрутами, поперечними стінами, то спускаючись, то підходячи вгору. Як довго ми йшли - не знаю. Коли за якийсь час в коридорі проти нас стало сіріти і мій поводитар сказав: "Ось ми вже доходимо до краю", то, ступивши ще кілька кроків, став я серед лісової гущавини, що добре вкривала вхід до підземелля. На дворі стояв морозний день, а снігові пластинки аж іскрилися на віттях дерев.

- Підеш просто, козаче, ще кільканадцять кроків й натрапиш на стежку, яка тебе заведе просто у Жуляни. Бувай здоров, хай Бог береже тебе в ласці своїй, козаче!

Заки вспів я отямитись і сказати хоч слово подяки, чернець зник і тільки сліди по снігу вказували, куди він пішов. Постоявши хвилю й подякувавши в душі Богові, що вирятував мене з такого важкого становища, попрямував я за вказівками ченця й за добру годину був уже в Жулянах, де саме наш курінь збирався у дальшу дорогу.

- Ось такий мій спомин, - сказав Карасевич, запалюючи папіроску, яка погасла під час його оповідання. - Сонним маревом здається він мені не раз, та все таки я пережив дійсно ці хвилини, про які вам розказував. Вірте або й ні, а мені їх не забути ніколи...